

ผัสสะในภวังคจิตกับวิญญาณ 6 สู่การรับรู้ของมนุษย์ Sensory of bhavaṅgacitta and the Six Vinnana to Human Perception

พระประเจ็น กรุตตโม

Phra Prajen Karootthamo

ศรุตานนท์ ชอบประดิษฐ์

Sarutanon Chobpradit

ไชยพร สมานมิตร

Chaiporn Samanmit

อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

Lecturer, Bachelor of Arts Program in Buddhism

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์เลย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Loei Campus

อาจารย์ประจำหลักสูตรศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาสังคม ศาสนา และวัฒนธรรม คณะสังคมศาสตร์และศึกษาศาสตร์ วิทยาลัยทองสุข

Lecturer, Master of Education, Program in Social Religions and Cultural

Faculty of Social Sciences and Education, Thongsook College

อาจารย์พิเศษหลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตหนองคาย

Lecturer, Bachelor of Arts Program in Buddhism

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Nong Khai Campus

E-mail: drnita2020@gmail.com, abc.banew@gmail.com, scott.2525@yahoo.com

วันที่รับบทความ (Received) : 2 กรกฎาคม 2566

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 3 สิงหาคม 2566

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 4 สิงหาคม 2566

บทคัดย่อ

หากกล่าวถึงระบบการสัมผัสของร่างกายมนุษย์ คนทั่วไปก็จะนึกถึงการใกล้ชิดสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าผัสสะ ไม่ว่าจะเป็น ตามองเห็น หูได้ยิน จมูกได้ดมกลิ่น ลิ้นได้รับรสชาติ กายได้สัมผัส และใจได้รับรู้ถึงอารมณ์ เปรียบเทียบผัสสะในภวังคจิตตามแนวคิดพื้นฐานของมนุษย์ทั่วไปและผัสสะในวิญญาณ 6 มีสื่อเชื่อมต่อ คือ อายตนะซึ่งทำหน้าที่รับใช้มนุษย์ 2 อย่าง คือ เป็นทางรับรู้โลก หรือเป็นแหล่งนำโลกมาปรากฏต่อมนุษย์ และเป็นช่องทางเสวยโลก หรือเป็นประตูที่มนุษย์จะเปิดออกไปรับอารมณ์ที่เป็นรสอร่อยของโลกมาเสพเสวย จึงสื่อมาทางอายตนะและมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชีวิตในฐานะเป็นสิ่งที่พึงสำรวมระมัดระวัง คุ่มครองรักษาด้วยสติ มิให้ยินดียินร้าย มิให้หลงใหลในเรื่องราวที่เกิดขึ้นทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ ให้มีสติใน

การดำเนินชีวิต รู้เท่าทันตลอดเวลาเป็นเหตุให้จิตใจสงบ เมื่อคุ้มครองดีแล้ว พิจารณารู้ชัดตามความเป็นจริงแล้ว ก็จะทำให้เห็นสิ่งที่是一切ทุกขได้

คำสำคัญ: ผัสสะ, ภาวังคจิต, วิญญาน 6, วิถีจิต, การรับรู้

Abstract

When it comes to the human touch system of the human body, general people will think of being close to something, also known as a sense, that is, eyes see, ears hear, the nose smells, the tongue tastes, the body feels and the mind feels. The comparison of the senses in the consciousness based on the basic concepts of human beings and the senses in the 6 spirits is connected by 2 Ayatana serving humans: the source of the world to appear to humans, and the way to enjoy the world or the door that human beings will open to enjoy the world. Therefore, it is conveyed through consciousness and is very important to life which should be controlled, protected and treated with consciousness not to be pleased and enchanted by things through the eyes, ears, nose, tongue, body and mind in order to be conscious in life, mindful and peaceful in mind all the time. When protected well the mind considering the facts clearly will be able to see what is suffering.

Keywords: Sensory, Bhavangacitta, Six Vinnana, Way of Mind, Human Perception

บทนำ

ศาสตร์หลายแขนงให้ความสนใจในการศึกษาผัสสะ และอธิบายผัสสะไปในทิศทางที่ต่างกักันกับศาสตร์ทางด้านประสาทวิทยาและจิตวิทยา มองผัสสะในฐานะกระบวนการรับรู้ของร่างกายที่ทำงานอย่างอัตโนมัติเมื่อมีสิ่งกระตุ้นภายนอกมากระตุ้น ในขณะที่การอธิบายเรื่องผัสสะในฐานะที่เป็นสิ่งสร้างในมิติทางสังคมสามารถนำมาสู่การศึกษาผัสสะโดยการใช้ผัสสะเป็นเครื่องมือในการศึกษาและทำความเข้าใจโลกทางสังคมของผู้คน การเคลื่อนไปของการศึกษาผัสสะของแต่ละศาสตร์ทำให้เกิดชุดคำอธิบายและมุมมองเกี่ยวกับผัสสะแตกต่างกันออกไป หากกล่าวถึงประสาทสัมผัสหรือผัสสะ จัดเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของแหล่งที่มาในการรับรู้และเรียนรู้โลกที่นำมาสู่การสร้างชุดความเข้าใจและประสบการณ์ของผู้คนในการดำเนินชีวิต ทั้งนี้ชุดความรู้ที่ถูกสร้างขึ้นผ่านผัสสะได้ก่อรูปขึ้นจากกระบวนการทางสังคมที่หล่อหลอมการใช้ผัสสะและกำหนดความหมายให้แก่การรับรู้ผ่านผัสสะ ซึ่งอาจแตกต่างกันไปตามแต่ละวัฒนธรรม หรืออาจกล่าวได้ว่า ผัสสะจึงเป็นอีกหนึ่งช่องทางในการศึกษาและทำความเข้าใจชีวิตของผู้คน (Pink, 2009)

แม้ว่าผัสสะจะเป็นองค์ประกอบพื้นฐานในการดำเนินชีวิต แต่ทุกผัสสะไม่ได้ถูกวางอยู่ในระนาบเดียวกัน ผัสสะทางด้านการมองเห็นถูกทำให้เป็นผัสสะที่มีอำนาจสูงที่สุดใน การเรียนรู้โลก และเป็นผัสสะหลักที่ใช้ในการทำกิจกรรมต่างๆในชีวิตประจำวัน จนอาจทำให้ผัสสะอื่นๆถูกลดความสำคัญลง (Sociology Thoughts, 2012 และ Harrison, 2002) การสถาปนาให้การมองเห็นเป็นผัสสะที่อยู่สูงกว่าผัสสะอื่นๆสะท้อนให้เห็นผ่าน สิ่งปลูกสร้าง ถนน อาคาร และสถานที่ที่มีรูปแบบ

การสื่อสารผ่านรูปภาพหรือสัญลักษณ์ เช่น ป้ายทางออก ห้องน้ำชายและหญิง เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่อาศัยการมองเห็นในการตีความ เพื่อทำความเข้าใจสภาพแวดล้อมทางสังคม (Park, R.E., 1970) และพัฒนาการแนวคิดด้วยผัสสะ (senses) ผัสสะในทางจิตวิทยาถูกจัดเป็นเรื่องของสามัญสำนึกที่ร่างกายกระทำโดย อัตโนมิติเมื่อมีสิ่งเร้าภายนอกมากระตุ้น การรับรู้จะถูกส่งต่อไปยังสมองเพื่อสั่งการการจัดการกับสิ่ง นั้นๆ ดังนั้น ผัสสะจึงเป็นความสามารถพื้นฐานทางร่างกายของสิ่งมีชีวิตและเป็นกระบวนการนำมา ซึ่งการรับรู้สิ่งต่างๆ รอบตัว โดยประสาทสัมผัสหรือผัสสะพื้นฐานในการรับรู้ของมนุษย์นั้น (สร้อยญา เตรรัตน์, 2559)

อย่างไรก็ตาม ผัสสะ เป็นองค์ประกอบพื้นฐานในการรับรู้และดำเนินชีวิตของมนุษย์แต่การอธิบายหรือมุมมองที่มีต่อผัสสะนั้นแตกต่างออกไป และตั้งคำถามเกี่ยวกับกระบวนการรับรู้สิ่งต่างๆ ผ่านผัสสะว่าเพราะเหตุใดเราจึงรู้ว่าสิ่งที่เรสัมผัสคืออะไร เรารู้ได้อย่างไรว่าสิ่งนั้นคืออะไร และผู้คนตีความหมายมันอย่างไร อะไรที่ทำให้เราละเลยหรือสิ่งที่เรสัมผัสได้และความทรงจำก่อรูปการรับรู้ทางผัสสะอย่างไร เช่น ความรู้สึก ไม่ชอบบางกลิ่น เพราะมีประสบการณ์ที่เลวร้ายกับกลิ่นนั้น เป็นต้น การชี้ให้เห็นว่า มนุษย์ไม่ได้รับรู้สิ่งต่างๆ ผ่านผัสสะและการสร้างประสบการณ์ ความรู้สึกสัมผัสแบบที่มันเป็นตามความจริง แต่การรับรู้และเข้าใจสิ่งต่างๆ รอบตัวนั้น (Vannini, Waskul and Gottschalk, 2012)

การทำงานของภวังคจิต

ผู้เขียนได้ค้นพบในหนังสือปรมัตถธรรมสังเขปจิตตสังเขปและภาคผนวก เนื้อหาโดยย่อกล่าวถึงพระอภิธรรมในเรื่องจิตปรมัตถ์คือ จิตทั้งหมด 89 ประเภท หรือ 121 ประเภท (โดยพิเศษ) และเจตสิกทั้งหมด 52 ประเภทที่ทำงานร่วมกับจิต รวมทั้งให้ความหมายของภวังคจิตว่า “ภวังคจิตคือ จิตดำรงภพชาติ จิตที่ทำภวังคจิต ได้แก่ วิกากจิต 17 ดวง คือ วิกากจิตประเภทได้ทำปฏิสนธิจิต วิกากจิตประเภทเดียวกันนั้นก็เกิดขึ้นทำให้ภวังคจิตเกิดต่อจากปฏิสนธิจิตที่ดับไปแล้ว จนกว่าวิถิจิตจะเกิดขึ้นทางทวารหนึ่ง และเมื่อวิถิจิตทางทวารนั้นดับไปแล้ว ภวังคจิต ก็เกิดสืบต่อทุกครั้งจนกว่าจะจุติ (ตาย) และเนื้อหายังถึงกล่าวถึงนิพพานที่มีจิตเป็นธรรมไม่มีกิเลส ดับทุกข์ ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น ดังนั้น นิพพานจึงมีจิตที่ไม่เกิดดับ”(สุจินต์ บริหารวนเขตต์, 2536)

ในคัมภีร์พระอภิธรรมได้นิยาม “ภวังคจิต” อธิบายถึง จิตที่เป็นพื้นอยู่ระหว่างปฏิสนธิกับจุติจิตแต่จิตมิได้เสวยอารมณ์ทางทวารทั้ง 6 และบ่อเกิดของภวังคจิตที่เกิดจากกระบวนการการทำงานของจิตที่ทำหน้าที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาจนถึงลักษณะ และหน้าที่ของภวังคจิตโดยภวังคจิตจัดเป็นวิถิมุตตจิต คือ จิตไม่ได้รับอารมณ์ใดๆ และมีลักษณะเป็นองค์แห่งภพ ซึ่งภวังคจิตเป็นลักษณะของจิตที่เกิดขึ้นในส่วนเวลาที่ไม่มีการเสวยอารมณ์ทางทวารเป็นจิตที่อยู่นอกเหนือจากวิธีการรับรู้เชิงประจักษ์ และเป็นส่วนหนึ่งในภาวะแห่งชีวิตหรือเป็นจิตพื้นฐานของชีวิตที่เก็บบุญ บาปของสัตว์ไปเกิดใหม่และมีความสัมพันธ์ระหว่างการทำงานของวิถิจิตด้วย (พระมหาวิโรจน์ วิโรจน์ , 2545)

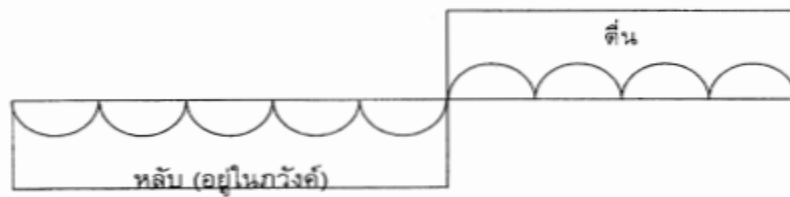
ผู้เขียนจึงยึดหลักตามความเข้าใจเรื่องภวังคจิตในพุทธปรัชญาเถรวาท กล่าวคือ ภวังคจิตก็อยู่ในกระแสจิตที่มีกระบวนการเกิดดับอยู่ 17 ขณะจิต หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ภวังคจิตอยู่ในกระแสจิตที่มีการเกิดดับๆ โดยหนึ่งกระแสจิตจะมียุคประกอบการทำงานที่แตกต่างกันตามลักษณะหมายถึงจิตหนึ่งกระแสจะมียุคประกอบการทำงานอยู่ 4 อย่าง ได้แก่ (1) ปฏิสนธิจิต (2) ภวังคจิต (3) จุตติจิต และ (4) วิถิจิต เรียกกระบวนการทั้งหมดนี้ว่า จิต ดังมีคำกล่าวไว้ว่า “ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุตติจิต ก็เป็นอย่างเดียวกันนั่นเองและมีอารมณ์อย่างเดียวกัน (เอกวิสัย) ในชาติหนึ่งเหมือนอย่างนั้นแล” (พระพรหมบัณฑิต, 2558) ในทางอภิปรัชญาของพุทธปรัชญาเถรวาทได้มีการแบ่งจิตออกไว้ 89 ดวง (โดยพิศดาร 121 ดวง) คำว่า “จิต” ในพุทธปรัชญานั้นจะประกอบไปด้วยเจตสิกอยู่ด้วยเสมอ จิตและเจตสิกเป็นนามธรรมโดยที่จิตจะเป็นประธานในการรับรู้อารมณ์ ส่วนเจตสิกมีหน้าที่ในการเกิดร่วมกับจิตโดยการปรุงแต่งจิตให้มีอารมณ์เป็นไปต่างๆ ซึ่งจะมีการของเจตสิกหรือลักษณะของเจตสิกอยู่ 4 ประการ คือ 1) เกิดพร้อมกับจิต 2) ดับพร้อมกับจิต 3) มีอารมณ์เดียวกับจิต 4) อาศัยอยู่ในสถานที่เดียวกับจิต (บรรจบ บรรณรุจิ, 2556)

อนึ่ง ภวังค คือ จิต ที่เป็นองค์แห่งภพ ตามหลักอภิปรัชญากล่าวว่าภวังคจิตเป็นพื้นอยู่ระหว่างปฏิสนธิจิต และจุตติจิต คือ ตั้งแต่เกิดจนถึงตายในเวลาที่มีได้เสวยอารมณ์ทางทวารทั้ง 6 คือ จักขุทวาร โสทวาร ฆานทวาร ชิวหาทวาร กายทวาร และมโนทวาร แต่เมื่อมีการรับรู้อารมณ์ เช่น การเห็น การได้ยิน เป็นต้น ก็จะทำให้เกิดเป็นวิถิจิตขึ้นแทน ภวังคจิตนี้ เมื่อวิถิจิตดับไปก็เกิดเป็นภวังคจิตอย่างเดิม ภวังคจิต ก็คือ มโน (อภิ.สง.อ. (บาลี) 1/498/341.) ที่เป็นอายตนะที่ 6 หรือ มโนทวาร อันเป็นวิบากเป็นอภัยกฤต (ไม่สุขไม่ทุกข์) ซึ่งเป็นจิตตามสภาพหรือตามปกติของภวังคจิตที่ยังไม่ขึ้นสู่วิถิจิตรับรู้อารมณ์ (เป็นเพียงมโนยังไม่เป็นมโนวิญญูญาณ) ดังพุทธพจน์ว่า “จิตนี้เป็นประภัสสร หรือจิตที่ผุดผ่องผ่องใส บริสุทธิ์ แต่เศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่จรมา” (อง.เอกก. (ไทย) 20/49/9.) ซึ่งมีความหมายว่า จิตนี้โดยธรรมชาติของมันเอง มิใช่เป็นสภาวะที่แปดเปื้อนสกปรกหรือมีสิ่งเศร้าหมองเจือปนอยู่ แต่สภาพเศร้าหมองนั้นเป็นของแปลกปลอมเข้ามา ฉะนั้น การชำระจิตให้สะอาดหมดจดจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้จิตที่เป็นประภัสสร คือ ภวังคจิต (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2546)

ผัสสะในภวังคจิตที่เกิดขึ้น

เมื่อจิตมีธรรมชาติ เกิด-ดับสืบต่อกัน การเกิด-ดับของจิตนี้เป็นไปใน 2 ลักษณะ คือ เกิดดับในภวังคจิตและเกิด-ดับในวิถิจิต เมื่อรับอารมณ์การทำงานของจิตก็เช่นกัน ทำงานใน 2 ลักษณะ ได้แก่ 1) ทำในจิต และ 2) ในภวังคจิต ซึ่งการเกิดดับต่อเนื่องของจิตเป็นอยู่หลายภพชาติยาวนาน จึงเหมือนจิตเป็นกระแส เป็นแถวแนวไม่ขาดสาย จึงเรียกว่า กระแสจิต (ตามภาพที่เป็นลูกคลื่นกระแสจิต) ส่วนในภวังคจิต คือจิตเกิดดับอยู่ในกระแสภวังค์ ไม่ได้รับรู้โลกภายนอกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เวลานอนหลับแล้วไม่ฝัน แสดงว่าจิตอยู่ในภวังค์ เวลาหลับภวังคจิตก็เกิด-ดับ เช่นเดียวกับจิตดวงอื่นๆ เช่นกัน และมีอารมณ์ติดมาตั้งแต่ปฏิสนธิ ซึ่งคำนิยาม “ภวังค์” หมายถึง องค์แห่งภพ เป็นจิตตั้งแต่ปฏิสนธิจน

จุด คือ ตาย ขณะใดที่จิตไม่ได้ยกขึ้นสู่อารมณ์ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จิตขณะนั้นเป็นภวังค์ แต่เมื่อรับอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ หรือ วิญญาณ 6 ตามภาพ

ภาพที่ 1 : การทำงานของภวังคจิต

ที่มา: พระภุชงค์ ปญญาวุฑโฒ, 2561

ผู้เขียนอธิบายผัสสะในขณะจิตทั้ง 17 ดวงอยู่ในภวังค์ ได้ดังนี้ (สุจินต์ บริหารวนเขตต์, 2536)

ขณะจิตที่ 1 อดีตภวังค์ เป็นภวังคจิตที่กระทบกับอารมณ์ทั้ง 5 มีรูป รส กลิ่น เสียง เป็นต้น อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งในปัจจุบันเป็นครั้งแรก การที่จะเข้าใจอดีตภวังค์ก็จำเป็นต้องเข้าใจลักษณะของ ภวังคจิตเสียก่อน ภวังคจิตหมายถึง จิตที่ทำหน้าที่รักษาภพชาติ คือรักษาลมของกรรมที่ถือกำเนิดมา ในภพชาติหนึ่ง ๆ และรักษารูปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานให้ดำรงอยู่ในอาการปกติ เช่น รูปที่เกิดจากการหายใจเข้าออกเป็นต้น ภวังคจิตมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่รักษาสืบเนื่องมาแต่ภพก่อน ซึ่ง เรียกว่าอารมณ์เก่าหรืออดีตอารมณ์ ได้แก่ กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ และคตินิมิตอารมณ์ หรือ เรียกสั้น ๆ ว่ากรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งจิตเริ่มรับมาแต่ปฏิสนธิ วิญญาณปรากฏขึ้นแล้วดับลงไป ต่อจากนั้น คือในทันใดนั้น ปฐมภวังค์ คือ ภวังคจิตดวงแรกที่เกิดขึ้น ในภพใหม่ก็จะเกิดขึ้นรับอารมณ์นั้นสืบต่อจากปฏิสนธิวิญญาณ แล้วภวังคจิตดวงอื่น ๆ ก็จะเกิดขึ้นรับ อารมณ์เช่นเดียวกันนี้เรื่อยไปจนกว่าจะสิ้นชีวิต ในช่วงระหว่างปฏิสนธิกับจุดในภพชาติหนึ่ง ๆ ภวังคจิตจะทำหน้าที่รับอดีตอารมณ์ (คือ กรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง) เรื่อย ๆ ไป ถ้าไม่มีอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันชาติ มากระทบภวังคจิตให้ไหวเปลี่ยนไปรับอารมณ์ใหม่ที่มากกระทบนั้น แล้ว จิตจะคงรับอารมณ์เก่าเป็นภวังคจิต รักษาภพชาติของตนอยู่สืบไป ภวังคจิตเช่นนี้เองที่เรียกว่า อดีตภวังค์ จิตในขณะนี้ยังไม่ขึ้นสู่วิถียังเป็นวิถีมุตตจิต คือจิตที่พ้นจากวิถียู่ ยังไม่ได้ขึ้นสู่วิถียัง

ขณะจิตที่ 2 ภวังคจลนะ มีความเคลื่อนไหวของภวังคจิต หรืออาการที่ภวังคจิตเคลื่อนไหว เป็นภวังคจิตที่เกิดต่อจากอดีตภวังค์ มีอาการไหวคล้ายจากอารมณ์เก่า แต่ยังคงเป็นภวังคจิตอยู่นั่นเอง แตกต่างกับอดีตภวังค์ตรงที่มีการกระทบกับอารมณ์ใหม่ แล้วเกิดความไหวขึ้น จิตดวงนี้ก็จัดเป็น วิถีมุตตจิต คือจิตที่ยังไม่ขึ้นสู่วิถียังเช่นกัน

ขณะจิตที่ 3 ภวังคุปัจเฉทะ เป็นภวังคจิตที่เริ่มตัดขาดอารมณ์เก่า กำลังจะเตรียมตัวขึ้นสู่วิถียัง จิต คือภวังคจิตที่เริ่มปล่อยอารมณ์เก่า จนขาดจากอารมณ์เก่าที่ตรงกับภังคขณะ (ขณะดับ) ของจิต แต่จิตในขณะนี้ยังรับอารมณ์เก่าอยู่ จึงยังไม่เป็นจิตที่ขึ้นสู่วิถียัง

ขณะจิตที่ 4 ปัญจทวาราวชชนะ เป็นเหตุกจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ใหม่ที่มากกระทบ ไม่ว่าจะเป็นทางตา หู จมูก ลิ้น และ กาย ให้รู้ว่ามีอารมณ์ใหม่ที่มากกระทบนั้น เป็นอารมณ์ที่มาจากทวารไหน เพื่อเป็นปัจจัยให้สัญญาแก่วิญญาณทางทวารนั้น ๆ ปัญจทวาราวชชนะจิตนี้ เป็นจิตที่รับอารมณ์ใหม่ ในปัจจุบันเป็นครั้งแรกในวิถียังหนึ่ง ๆ จึงนับเป็นจิตดวงแรกที่ขึ้นสู่วิถียังรับอารมณ์ใหม่ เป็นปัจจัย (เหตุ หนุน) แก่จิตดวงต่อ ๆ ไปให้รับปัญจารมณ์นั้นไปจนสุดวิถียัง

ขณะจิตที่ 5 ปัญจวิญญาน คือ จิต 5 ดวงที่เกิดขึ้นรับปัญจอารมณ์ดวงใดดวงหนึ่งตามสมควร แก่อารมณ์ที่มากกระทบในขณะนั้นคือ

1. จักขุวิญญาน ปรากฏขึ้นรับรู้ปารมณคือเห็นรูป
2. โสทวิญญาน ปรากฏขึ้นรับรู้สัททารมณ คือฟังเสียง
3. ชานวิญญาน ปรากฏขึ้นรับรู้คันธารมณ คือสูดกลิ่น
4. ชิวหาวิญญาน ปรากฏขึ้นรับรู้รสารมณ คือรู้รส
5. กายวิญญาน ปรากฏขึ้นรับรู้โผฏฐัพพารมณ คือรู้สัมผัสทางกายทวาร และอารมณ์เพื่อทำกิจในการเห็นหรือการได้ยินเป็นต้น เมื่อปัญจวิญญาน อันเป็นขณะจิตดวงที่ 5 ดับลง

ขณะจิตที่ 6 คือ สัมปฏิจฉันนะ ก็เกิดขึ้นรับอารมณ์ต่อจากปัญจวิญญาน ที่ได้เห็นหรือได้ยินเป็นต้น และส่งมอบอารมณ์นั้นต่อไปให้กับสันตริณะ เมื่อสัมปฏิจฉันนจิตดับลง

ขณะจิตที่ 7 คือ สันตริณะ ก็เกิดขึ้นเพื่อไต่สวนอารมณ์ที่ได้รับมาจากสัมปฏิจฉันนะ เพื่อให้รู้ว่าอารมณ์ที่ได้รับนี้ดีหรือไม่ดีประการใด ถ้าเป็นอติวิญญารมณคืออารมณ์ที่ดียิ่ง โสมนัสสันตริณกุศลวิบากจิตก็เกิดขึ้นทำหน้าที่พิจารณาไต่สวนอารมณ์นั้น ถ้าเป็นวิญญัมมฉัตตารมณคืออารมณ์ดีปานกลาง อุเบกขาสันตริณกุศลวิบากจิตก็เกิดขึ้นทำหน้าที่รับอารมณ์นั้น แต่ถ้าเป็นอนิวิญญารมณคืออารมณ์ไม่ดี อุเบกขาสันตริณกุศลวิบากจิตก็ทำหน้าที่เป็นผู้พิจารณาอารมณ์นั้น แล้วดับไปพร้อมกับส่งมอบให้กับโฆฏฐัพพนจิต เมื่อสันตริณจิตดับลง

ขณะจิตที่ 8 โฆฏฐัพพนจิต ก็เกิดขึ้นทำหน้าที่โฆฏฐัพพนกิจ คือ ตัดสินอารมณ์ว่าจะให้เป็นกุศลหรืออกุศลต่อไป เมื่อโฆฏฐัพพนจิตดับลงแล้ว

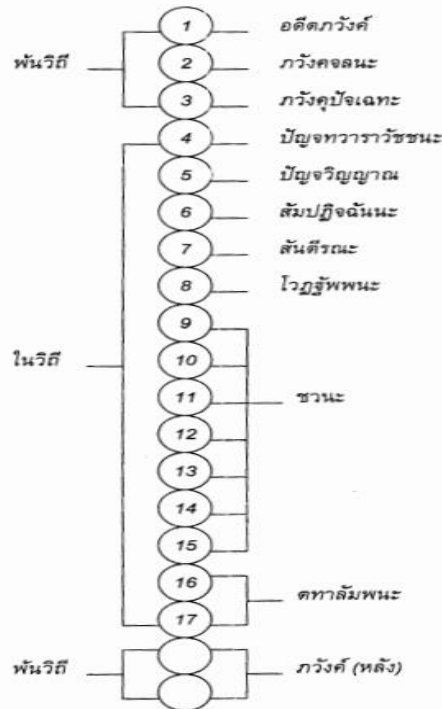
ขณะจิตที่ 9 คือ ขวณะ ก็เกิดขึ้นทำหน้าที่ชวนกิจ คือเสวยหรือเสพรสของอารมณ์ที่โฆฏฐัพพนจิตได้ตัดสินแล้วนั้น โดยความเป็นกุศลชวนะหรืออกุศล ขวณะจิตดวงนี้เรียกชวนจิตเพราะทำหน้าที่เสพรสแห่งอารมณ์ที่เป็นกุศลอกุศล หรือบุญบาปที่ปรากฏขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลาย ข้อนี้หมายความว่า บุญหรือบาปจะเกิดขึ้นได้นั้นจะต้องเข้าถึงชวนจิตเสียก่อน เว้นไว้แต่ชวนจิตของพระอรหันต์ที่จัดเป็นกิริยาชวนะ เพราะเป็นจิตที่พ้นจากอารมณ์ที่พ้นจากกรรมอันเป็นกุศลหรืออกุศลแล้ว

ขณะจิตที่ 9 ถึงขณะจิตที่ 15 ทั้ง 7 ขณะจิตนี้จัดทำหน้าที่เพื่อเสวยรสของอารมณ์เป็นชวนกิจอย่างเดียว ในกามชวนะนี้มีขณะจิตเกิดได้ทั้ง 7 ขณะ เมื่อชวนจิตทำหน้าที่เสวยรสแห่งอารมณ์ไปแล้ว 7 ขณะ ก็ดับลง ต่อจากนั้น

ขณะจิตที่ 16 และที่ 17 ก็เกิดขึ้นรับอารมณ์ที่เหลือจากชวนะ เพื่อหน่วงอารมณ์นั้นลงสู่ภวังค์ตามเดิม เรียกจิตทั้ง 2 ดวงนี้ว่า ตพาลัมพนจิต เกิดเพื่อรับอารมณ์ที่เหลือจากชวนะตามสมควรแก่อารมณ์ และจะต้องเกิดขึ้น 2 ครั้ง หรือ 2 ขณะเสมอไป เท่ากับอายุของอารมณ์ที่ดำรงอยู่ได้ เมื่อถึงขณะจิตที่ 17 พอดี ก็เป็นอันสุดวิถิจิตในวิถินี้หนึ่ง ๆ ต่อจากนั้นก็เป็นที่ของภวังคจิตเกิดขึ้นตามธรรมชาติต่อไป

ผู้เขียนสรุปได้ว่า ผัสสะที่เกิดขึ้นในภวังคจิต ได้แก่ จิตพื้นฐานที่อยู่ในภาวะธรรมชาติของมันล้วนๆ ยังไม่แปดเปื้อนด้วยกิเลส ดังพุทธพจน์ที่ว่า ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร แต่จิตนั้นเศร้าหมองแล้วเพราะอุปกิเลสที่จรมา ภวังคจิต ตามหลักพระอภิธรรมในพุทธศาสนา หมายถึง ดวงจิต (เซลล์) ที่ได้รับ หรือเกิดจากดวงจิต (เซลล์) บิดามารดา เริ่มตั้งแต่ ปฏิสันธิ (คือ กระบวนการที่เซลล์ของเพศชาย รวมกับเซลล์ของเพศหญิง ทำให้เกิดเซลล์ใหม่) และเจริญเติบโต จนคลอด และเจริญวัย ไปจนถึงดับคือตาย เป็นเซลล์หรือจิตที่สถิตอยู่หรือทำงานอยู่ในสรีระร่างกายของบุคคล สงบอยู่ในขณะที่ยัง

มิได้สัมผัสทางอายตนะทั้งภายในและภายนอก หรือจะเรียกว่า ระบบการทำงานของสรีระร่างกายทุก ระบบ ขณะยังมีได้รับการสัมผัสทางอายตนะทั้งภายในและภายนอกต่อเมื่อ ได้รับการสัมผัสทางอายตนะทั้งภายในและภายนอก ก็จะเกิดวิถิจิต คือ ความเป็นไปตามจิต (อวัยวะต่างๆของร่างกาย) หรือเป็นไปตามระบบการทำงานของร่างกาย จากที่ได้รับการสัมผัสนั้นๆ เช่น ดีใจ เสียใจ ตกใจ คิด ระลึกได้ เป็นต้น ต่อเมื่อ วิถิจิตดับหมดไป หรือร่างกายได้ทำงานตามระบบแห่งการได้สัมผัสนั้นๆ จนถึงที่สุดหรือสิ้นสุด ภาวักจิต ก็จะกลับไปอยู่ในสภาพตามเดิม หมุนวนอยู่อย่างนั้นเป็นธรรมดา ตามภาพ

ภาพที่ 2 : วิถิจิต 17 ดวง

ที่มา: พระภุชงค์ ปญญาวุฑโฒ, 2561

จะเห็นว่า ผัสสะในภวักจิต มี 4 ลักษณะ คือ ธรรมชาติโดยทั่วไปของภวักจิต เป็นจิตที่ไม่อยู่ในฐานะรับอารมณ์หรือไม่รับรู้โลกภายนอก เช่น ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ภาวะการรับรู้ อารมณ์ของภวักจิตจะเกิดจากอำนาจของเจตสิกที่ปรุงแต่งเกิดขึ้นกับกระแสของวิถิจิตในการรับรู้ อารมณ์ของกุศล อกุศล และอุเบกขา ซึ่งทางพุทธปรัชญาเถรวาท ได้กล่าวถึงกุศล (สุข) อกุศล (ทุกข์) และอุเบกขา การเก็บสิ่งสมของภวักจิต กล่าวคือ สิ่งที่ได้รับรู้โดยทางอายตนะภายในคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทำให้เกิดรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่กระทบทางกาย) และธรรมารมณ์ (สิ่งที่รับรู้ทางใจ) จิตเหล่านี้ทำหน้าที่ในการปฏิสนธิจิต ภวักจิต และจุติจิต การเปลี่ยนแปลงภวักจิตไปสู่ พุทธิกรรมทางทางและวาจา คือ ภวักจิตที่เก็บสิ่งสมมาจากวิถิจิตในปัจจุบันหรืออดีตภพเป็นเหตุให้เกิดพุทธิกรรมแสดงออกมา มีทั้งกุศล (สุข) อกุศล (ทุกข์) และอุเบกขา เมื่อมีความพอใจในพุทธิกรรมนั้นๆ ก็จะมีเจตนาในวิถิจิตนั้นแรง เช่น ความโลภ ความโกรธ ความหลง ความกังวล ความริษยาคนอื่น

อย่างไรก็ตามผู้เขียนได้ทำตารางเปรียบเทียบผัสสะในภวังคจิตตามแนวคิดพื้นฐานของมนุษย์ทั่วไป ไว้ดังนี้

1.ตอนที่กำลังหลับ	คือ ภวังคจิต
2. ตอนที่มึนงงหล่น	คือ อารมณ์มากระทบประสาท
3. ตอนที่เริ่มต้นจากหลับ	คือ อติตถภวังคจิต
4. ตอนที่ตื่นแล้วแต่ยังงัวเงียอยู่	คือ ภวังคจลนะ
5. ตอนที่ลืมตาขึ้น (ตาสว่าง)	คือ ภวังคุปัจเฉทะ
6. ตอนที่หันไปมองดูทางเสียง (เสียงมะม่วงตก)	คือ อาวัชชนะ
7. ตอนที่เห็นและรู้ว่าเป็นมะม่วง	คือ ปัญจวิญญาณ (วิญญาณ 6)
8. ตอนที่ลุกขึ้นไปเก็บมะม่วง	คือ สัมปฏิจฉันนะ
9. ตอนที่ตรวจดูรู้ว่ามะม่วงสุก	คือ สันติริณะ
10. ตอนปลงใจกินปิดฝู้นำเข้าปาก	คือ โภจฐัพพะ
11. ตอนที่เคี้ยวมะม่วงให้ละเอียด ซึ่งนานกว่าทุกตอน	คือ ชวนะ
12. ตอนที่กลืนมะม่วงลงคอ	คือ ตทาลัมพะ
13. ตอนที่ล้มตัวลงนอนกลับไปอีก	คือ ตกสู่ภวังค์

ภาพที่ 3 : ตารางเปรียบเทียบขั้นตอนการทำงานของผัสสะในภวังคจิตในชีวิตประจำวัน
ที่มา :ผู้เขียน,2566

ผัสสะในวิญญาณ 6

คำว่า วิญญาณ นี้นิยมใช้กันในหมายนัยหรือหลายโวพจน์ด้วยกัน กล่าวคือ มีคำว่า มโน มานัสหรือมนัส หทัย ปันทระ มนายตนะ มนินทริย์ วิญญาณ วิญญาณขันธและมโนวิญญาณธาตุ คำเหล่านี้มีความหมายโดยอ้อมกันมิใช่ตรงโดยสมบูรณ์ในอภิธรรมได้กล่าวถึงคำเหล่านี้ไว้ว่า “จิต มโน มานัส หทัย ปันทระ มโน มนายตนะ มนินทริย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ ที่เหมาะสมกัน ในสมัยนั้นคำเหล่านี้ชื่อว่าจิตที่เกิดขึ้นนั้นในสมัยนั้น” (อภิ.ส. (ไทย). 34/6/28.)

วิญญาณเป็นองค์ธรรมที่เนื่องอยู่ในปฏิจจสมุปบาทอันเป็นธรรมแห่งการบรรลุนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้า แสดงให้เห็นถึงกระบวนการทั้งสายเกิดทุกข์และสายดับทุกข์เป็นสภาวะของสิ่งทั้งหลายที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ส่งผลให้ทุกสรรพสิ่งเป็นไปตามธรรมชาติ ไร้ผู้บังคับกำหนด เป็นทางเกิดของกรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล เป็นเครื่องติดต่อกับโลกภายนอก เป็นเครื่องแสดงโลกภายนอกแก่ผู้เป็นเจ้าของ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงความสำคัญของวิญญาณไว้ว่า “สิ่ง

ทั้งปวงนั้น ก็คือ ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโณภูมัพพะ ใจกับธรรมารมณ์” และตรัสอีกว่า “บุคคลจะสิ้นความทุกข์เมื่อกำหนดรู้ คลายกำหนดสิ่งทั้งปวงนี้ได้ (ส.สพ. (ไทย) 18/23/22.)ผัสสะที่เกิดขึ้นในวิญญาน 6 จึงแบ่งนัยสำคัญของศัพท์ออกเป็น ดังนี้ (พระธรรมกิตติวงศ์ ,2553)

ก. อายตนะ (อ่านว่า อายะตะนะ) แปลว่า ที่เชื่อมต่อ, เครื่องติดต่อ หมายถึงสิ่งที่เป็นสื่อสำหรับติดต่อกัน ทำให้เกิดความรู้ขึ้น แบ่งเป็น 2 อย่างได้แก่ 1) อายตนะภายใน หมายถึงสื่อเชื่อมต่อที่อยู่ในตัวคน มี 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทั้งหมดนี้เป็นที่เชื่อมต่อกับอายตนะภายนอก และ 2) อายตนะภายนอก หมายถึงสื่อเชื่อมต่อที่อยู่นอกตัวคน มี 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูมัพพะ ธรรมารมณ์ ทั้งหมดนี้เป็นคู่กับอายตนะภายใน เช่น รูปคู่กับตา หูคู่กับเสียง เป็นต้น อายตนะภายนอกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อารมณ์ เมื่อตาเห็นรูป เรียกว่าสัมผัส รู้ว่ามีการเห็น เรียกว่า วิญญาน เกิดความรู้สึกขึ้นเมื่อตาเห็นรูป เรียกว่า เวทนา

ข. อารมณ์ แปลว่า สิ่งหวังเหนี่ยวจิต สิ่งที่ยึดติดจิตใจไว้ อารมณ์ในคำวัดหมายถึงสิ่งที่จิตไปเกาะเกี่ยวอยู่แล้วยึดติดไว้ มี 6 อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูมัพพะ และธรรม มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่า รูปารมณ์ สัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โณภูมัพพารมณ์ ธรรมารมณ์ ตามลำดับ อารมณ์ในภาษาทางโลกนำมาใช้กับความรู้สึกนึกคิดหรือจิตใจที่แปรปรวน เปลี่ยนแปลงไปแต่ละช่วงเวลา เช่น ที่ใช้ว่า อารมณ์ดี อารมณ์เสีย อารมณ์ร้อน อารมณ์เย็น ไม่มีอารมณ์ เป็นต้น ซึ่งมีความหมายต่างจากความหมายตามรูปศัพท์โดยสิ้นเชิง

ค.ผัสสะ หมายถึง ปฏิภาณที่เกิดขึ้นเมื่อองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ อายตนะภายใน 6 (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) อายตนะภายนอก 6 (รูป เสียง กลิ่น รส โณภูมัพพะ อารมณ์) และวิญญาน มาประจวบกันหรือกระทบกันเข้า มีชื่อเรียกไปตามชื่ออายตนะภายใน 6 คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส

การรับรู้จะเกิดขึ้นได้เมื่อวิญญานเกิดขึ้น ซึ่งโดยปกติวิญญานจะเกิดขึ้นเมื่อเกิดการกระทบกันระหว่างอายตนะภายนอกกับอายตนะภายใน แต่ในบางกรณีก็ไม่เกิดการรับรู้ เช่น ถูกสัมผัสขณะหลับ หรือมองสิ่งต่างๆ ขณะเหม่อลอย จะไม่เกิดการรับรู้ใดๆ การรับรู้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมีองค์ประกอบเกิดขึ้นครบทั้ง 3 อย่าง ได้แก่ อายตนะ อารมณ์ และวิญญาน เรียกว่า ผัสสะ แปลว่า การกระทบหรือหมายความว่า การบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และวิญญาน เมื่อผัสสะเกิดขึ้น กระบวนการรับรู้ก็ดำเนินต่อไป เริ่มตั้งแต่ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น การจำหมาย การคิดปรุงแต่ง ตลอดจนการแสดงออกต่างๆ ที่สืบเนื่องไปตามลำดับความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้ขึ้นเรียกว่า เวทนา แปลว่า การเสวยอารมณ์ หรือการเสพรสอารมณ์ คือ ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น โดยเป็นสุขสบาย ไม่สบาย หรือเฉยๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเวทนามีการเกิดตามช่องทางของอายตนะที่เกิดขึ้น เช่น เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา เวทนาที่เกิดจากการสัมผัสทางหู เป็นต้น

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มีข้อความที่อธิบายถึงวิญญานการรับรู้ผ่านอายตนะ 12 ไว้ดังนี้ (มหาวงศ์ ชาญบาลี,2550) 1) จักขวยตนะ คือ จักขุทั้งสอง 2) โสตายตนะ คือ ช่องหูทั้งสอง 3) ฆา

นายตนะ คือ จมูก 4) ขิวหายตนะ คือ ลิ้น 5) กายายตนะ คือ กายทั้งปวง ที่นอกเหนือจากจักขุ ช่องหู จมูก และลิ้น 6) มนายตนะ คือ หทัยวัตถุ 7) รูปายตนะ คือ สรรพรูปทั้งปวง ภายนอกกาย 8) สัททนายตนะ คือ สรรพเสียงทั้งปวง 9) คันธายตนะ คือ สรรพกลิ่นทั้งปวง 10) รสายตนะ คือ สรรพรสทั้งปวง 11) โภกฐัพพายตนะ คือ สิ่งทั้งปวงที่ได้สัมผัสถูกต้องด้วยกาย และ 12) อัมมายตนะ คือ จิตแลเจตสิกทั้งปวง

ผู้เขียนสรุปได้ว่า ผัสสะในวิญญาน 6 มีสื่อเชื่อมต่อ คือ อายตนะซึ่งทำหน้าที่รับใช้มนุษย์ 2 อย่าง คือ เป็นทางรับรู้โลก หรือเป็นแหล่งนำโลกมาปรากฏต่อมนุษย์ และเป็นช่องทางเสวยโลก หรือเป็นประตูที่มนุษย์จะเปิดออกไปรับอารมณ์ที่เป็นรสอร่อยของโลกมาเสพเสวย จึงสื่อมาทางอายตนะ และมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชีวิตในฐานะเป็นสิ่งที่พึงสำรวมระมัดระวัง คุ่มครองรักษาด้วยสติ มิให้ยินดียินร้าย มิให้หลงใหลในเรื่องราวที่เกิดขึ้นทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ ให้มีสติในการดำเนินชีวิต รู้เท่าทันตลอดเวลาเป็นเหตุให้จิตใจสงบ เมื่อคุ่มครองดีแล้ว พิจารณารู้ชัดตามความเป็นจริงแล้ว ก็จะทำให้เห็นสิ่งที่是一切ทุกขได้

บทสรุป

ผัสสะ เป็นองค์ประกอบพื้นฐานในการรับรู้และดำเนินชีวิตของมนุษย์แต่การอธิบายหรือมุมมองที่มีต่อผัสสะนั้นแตกต่างกันออกไป และตั้งคำถามเกี่ยวกับกระบวนการรับรู้สิ่งต่างๆ ผ่านผัสสะว่า เพราะเหตุใดเราจึงรู้ว่าสิ่งที่เราสัมผัสคืออะไร เรารู้ได้อย่างไรว่าสิ่งนั้นคืออะไร ซึ่งผัสสะในภวังคจิต มี 4 ลักษณะ คือ ธรรมชาติโดยทั่วไปของภวังคจิต เป็นจิตที่ไม่อยู่ในฐานะรับอารมณ์หรือไม่รับรู้โลก ภายนอก เช่น ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ภาวะการรับรู้อารมณ์ของภวังคจิตจะเกิดจากอำนาจของเจตสิกที่ปรุงแต่งเกิดขึ้นกับกระแสของวิถิจิตในการรับรู้อารมณ์ของกุศล อกุศล และอุเบกขา ซึ่งทางพุทธปรัชญาเถรวาท ได้กล่าวถึงกุศล (สุข) อกุศล (ทุกข์) และอุเบกขา การเก็บสังสมของภวังคจิต กล่าวคือ สิ่งที่รับรู้โดยทางอายตนะภายในคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทำให้เกิดรูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ (สิ่งที่กระทบทางกาย) และธรรมารมณ์ (สิ่งที่รับรู้ทางใจ) จิตเหล่านี้ทำหน้าที่ในการปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต การเปลี่ยนแปลงภวังคจิตไปสู่พฤติกรรมทางทางและวาจา คือ ภวังคจิตที่เก็บสังสมมาจากวิถิจิตในปัจจุบันหรืออดีตภาพเป็นเหตุให้เกิดพฤติกรรมแสดงออกมา มีทั้ง กุศล (สุข) อกุศล (ทุกข์) และอุเบกขา เมื่อมีความพอใจในพฤติกรรมนั้นๆ ก็จะมีเจตนาในวิถิจิตนั้นแรง เช่น ความโลภ ความโกรธ ความหลง ความกังวล ความริษยาคนอื่น อย่างไรก็ตามผู้เขียนได้ทำตารางเปรียบเทียบผัสสะในภวังคจิตตามแนวคิดพื้นฐานของมนุษย์ทั่วไปและผัสสะในวิญญาน 6 มีสื่อเชื่อมต่อ คือ อายตนะซึ่งทำหน้าที่รับใช้มนุษย์ 2 อย่าง คือ เป็นทางรับรู้โลก หรือเป็นแหล่งนำโลกมาปรากฏต่อมนุษย์ และเป็นช่องทางเสวยโลก หรือเป็นประตูที่มนุษย์จะเปิดออกไปรับอารมณ์ที่เป็นรสอร่อยของโลกมาเสพเสวย จึงสื่อมาทางอายตนะและมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชีวิตในฐานะเป็นสิ่งที่พึงสำรวมระมัดระวัง คุ่มครองรักษาด้วยสติ มิให้ยินดียินร้าย มิให้หลงใหลในเรื่องราวที่เกิดขึ้นทางตา

ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ ให้มีสติในการดำเนินชีวิต รู้เท่าทันตลอดเวลาเป็นเหตุให้จิตใจสงบ เมื่อคัมภีร์ครองดีแล้ว พิจารณารู้ชัดตามความเป็นจริงแล้ว ก็จะทำให้เห็นสิ่งที่เป็นทุกข์ได้

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.(2539).พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
 กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- บรรจบ บรรณรุจิ.(2556). จิตวิเคราะห์เปรียบเทียบพระพุทธเจ้ากับชีกมันด์ พรอยค์.กรุงเทพมหานคร:
 ธรรมสภา
- พระธรรมกิตติวงศ์. (2553). พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์อธิบายศัพท์และแปลความหมายคำ
 วัดที่ชาวพุทธควรรู้.พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต).(2546).พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพมหานคร :
 เอสอาร์พีรณัฐ แมสโปรดักส์
- พระพรหมบัณฑิต.(2558). จุฬาฯ : วิชาการ : ปรัชญาบูรพทิศ .กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระภุชงค์ ปญฺญาวุฑฺฒ (ฉลาดดีสกุล). (2561). ศึกษาวิถีจิตในการพิจารณารูป-นามในปัจจุบันปริศคห
 ญาณวิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา. บัณฑิตวิทยาลัย
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- พระมหาวิโรจน์ วิโรจน์ .(2545).การศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดเรื่องภวังคจิตในพุทธปรัชญากับ
 อลยวิญญูณในพุทธปรัชญาโยคอาจารย์.วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา.
 บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕).
- มหาวงศ์ ชาญบาลี.(2550). พระวิสุทธิมรรค.กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธรรมบรรณาการ
- สร้อยญา เตรรัตน์.(2559).ผัสสะกับการใช้ชีวิตของคนตาบอด.วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต.บัณฑิต
 วิทยาลัย สาขาวิชาการวิจัยทางสังคม.มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- สุจินต์ บริหารวนเขตต์.(2536).ปรมัตถธรรมจิตสังเขปและภาคผนวก.กรุงเทพมหานคร: ขวนพิมพ์.
- Park, R. E., & Burgess, E. W. (1970). Introduction to the science of sociology: including
 an index to basic sociological concepts. Chicago: University of Chicago Press.
- Pink, S. (2009). Doing visual ethnography. Los Angeles, Calif.: Sage Publications.
- Vannini, P., Waskul, D., & Gottschalk, S. (2012). The senses in self, society, and culture:
 A sociology of the senses. London: Routledge.